

Шерова А.К.

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ҮНСҮЗДӨРДҮН БӨЛҮНҮШҮ
ЖӨНҮНДӨ

Шерова А.

О КЛАССИФИКАЦИИ СОГЛАСНЫХ В СОВРЕМЕННОМ
КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

A. Sherova

ON THE CLASSIFICATION OF CONSONANTS IN THE MODERN
KYRGYZ LANGUAGE

УДК:372.46(575.2)(04)

Макалада кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн бөлүнүшү өңүттөрүнө сереп салынат да, К.Тыныстан уулу башында турган жана бул багытта аткарылган айрым эмгектер териштирүүдөн өткөрүлөт. Ошол эле маалда тили-биздеги мындай тыбыштардын бөлүнүшүнө негиз кылып алынган үнсүздөрдүн жасалуу ыгы, жасалуу орду, түгөйлөштүгү, үндүн катышы сыяктуу ажыратуу белгилери да ачып көрсөтүлөт.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, үнсүздөр системасы, бөлүнүшү, ажыратуу белгилери, жасалуу ыгы, жасалуу ыгы, түгөйлөштүгү, үн катышы.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с классификацией системы согласных в кыргызском языке и анализом некоторых работ в этом направлении, а также раскрыты дифференциальные признаки, положенные в основу классификации согласных, т.е. такие признаки, как способ и место образования согласных, их парность, участие голоса.

Ключевые слова: кыргызский язык, классификация согласных, место и способ образования, парность согласных, участие голоса.

In article the questions connected with classification of system of consonants in the Kyrgyz language and the analysis of some works in this direction and also the differential features which are been the basis for classification of consonants, i.e. such features as a place and mode of articulations of consonants, their paired relationship, part of the voice are considered.

Keywords: kyrgyz language, classifications of consonants, place and mode of articulations, pairing of consonants, part of the voice.

Азыркы кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштардын бөлүнүшүндө илимий грамматикаларда ача пикирлер өкүм сүрүп келүүдө. Бул макалада биз ушул маселеге иликтөө жүргүзүп, өз пикирибизди билдирүүнү максат кылып алдык.

Кыргыз фонетикасынын тарыхына сереп салып карасак, үнсүз тыбыштар жана алардын бөлүнүшү жөнүндөгү алгачкы илимий маалыматтар К.Тыныстановдун 1924-жылкы “Окуу китебинде” араб алфавитинин негизинде 24 тыбыштын ичинен 19 тыбышты үнсүз катары белгилеген: *б, п, т, ч, ж, д, р, з, с, ш, қ, г, к, г, л, м, н, ң, й* [1: 22].

1927-жылы жарык көргөн “Биздин тил” аттуу окуу китебинде да үнсүз тыбыштардын саны жогоркудай эле 19 деп берилген, бирок бул эмгекте үнсүз тыбыштарды классификацияланып, аларга түшүндүрмө берилет [2: 7-15; 1: 24-25]. Бул эмгектин 2-басылышында 1928-жылдары жарык көргөн, “Эне тил” аттуу окуу китебинде кыргыз тилиндеги тыбыштардын саны латын алфавитинин негизинде 31, алардын ичинен 23 үнсүз деп көрсөтүлөт: *б, ж, ч, д, қ, г, к, г, л, м, н, ң, п, р, с, з, т, ш, й, в, х, һ, ф* [3: 22-34]. Биринчи басылышындагыдай эле үнсүз тыбыштар классификацияланып, акыркы тыбыштар кошумчаланат. Ошол эле маалда үнсүз тыбыштардын ичинен *қ, г* тыбыштары ылгый жоон, *к, г* тыбыштары ылгый ичке угулары, андыктан *қ, г* тыбыштары ичке айтылган сөздөрдө, *к, г* тыбыштары жоон айтылган сөздөрдө учурабастыгы жана бул төрт тыбыш бир калыптан өзгөрбөй айтылган себептүү “кербез” үнсүздөр деп аталгандыгы белгиленет [3: 22-34].

Қ, г, к, г тыбыштарынан башка *б, п, т, ч, ж, д, р, з, с, ш, ң, л, м, н, й* тыбыштары *о, у, ы* тыбыштарына окшоп бирде жоон, бирде ичке айтылат. Булар жоон сөздөргө да, ичке сөздөргө да катыша берет, ошондуктан буларды “тетик үнсүздөр” деп айтат. Ал эми *р, з, л, м, н, ң, й* тыбыштарын **жумшак** үнсүз деп, *б, п, т, ч, с, ш, қ, к* тыбыштарын **каткалаң** үнсүздөр деп, *ж, д, г, г* тыбыштары кыргыз тилинде эч качан сөз аягына түшпөйт, ошондуктан буларды “**төрчүлдөр**” деп, *в* тыбышы кыргыз тилинде четтен кирген сөздөр үчүн, *х, һ, ф* тыбыштары одогой сөздөр үчүн жана айрыкча сөз белгилери үчүн колдонулат, ошондуктан буларды “жолбундар” деп айтат” [3: 29].

1934-жылы жарык көргөн грамматикасында үнсүз тыбыштар жасалуу ордуна карай төмөнкүчө бөлүштүрүлөт: “*ч, т, с, ш, з, р, л, н, д* тилдин учунун жардамы менен айтылышат, ошондуктан буларды **уччулдар** дейбиз.

Й, ң, ж тилдин очтосунун жардамы менен айтылышат, ошондуктан буларды **орточулдар** дейбиз.

Қ, г, к, г, х тилдин түбүнүн жардамы менен айтылышат, ошондуктан буларды **төрчүлдөр** дейбиз. *Һ* кекиртектен менен айтылат, ошондуктан муну **кекиртектчил дейбиз**” [4: 4].

1934-жылкы «Кыргыз адабий тилинин жаңы имласынын долбоорунда» *n, т, ч, с, ш, қ, к, х, ф, һ* сөз аягына түшкөндө, өзү менен айкаша турган сөз мүчөсүнүн башындагы жумшак тыбыштар менен төрчүл тыбыштарды катуу тыбыштардын түркүмүнө айландырып жиберилет. Ошондуктан булар каткалаңдар деп аталышат.

Р, з, л, м, н, ң, ж, й тыбыштары сөздүн аягына түшкөндө өзү менен айкаша турган сөз мүчөсүнүн башындагы тыбышты жумшак тыбышка айлантып жиберилет, ошондуктан булар жумшактар деп аталышат. Жумшактардын ичинен *р, з, л, м, н, ң, й* бир муун ичинде каткалаңдар менен катар турушуп уруша беришет, ошондуктан булар – муунчулдар деп аталышат.

Б, д, г, ж, в тыбыштары сөздүн аягына түшпөйт, ошондуктан булар төрчүлдөр деп аталышат.

Айтылышы жагынан 1) эринчилдер: *п, м, б, ф, в*; 2) уччулдар: *с, т, ч, ш, р, з, л, н, д*; 3) орточулдар: *й, ң, ж*; 4) түпчүлдөр: *к, г, к, г, х*; 5) кекиртектил: *һ* деп бөлүштүрүлөт [5: 26-27].

Бул маалыматтардан окумуштуу үнсүз тыбыштар жана алардын бөлүнүшү жөнүндөгү көз караштарын улам өзгөртүп өнүктүрүп отургандыгын байкайбыз.

Кыргыз тилиндеги кийинки илимий адабияттарда үнсүз тыбыштардын бөлүнүшүндө К.Тыныстановдун көз караштары негиз катары алынып, улам кошумчаланып иликтенип, ар бир окумуштуу өз классификациясын сунуштап келет.

Т.К. Ахматов кыргыз тилинде 25 үнсүз тыбыш бардыгын белгилеп (*б, п, к, г, д, т, з, с, ж, ш, ч, х, м, н, ң, л, р, й, в, ф, ж, қ, г, ц, ц*), коррелятивдик белгиси боюнча үнсүз тыбыштарды төмөнкүчө бөлүштүрөт: 1) каткалаңдар: *п, т, с, ш, ч, к, қ, ң, х, ф, ц, ц*; 2) жумшактар: *б, в, д, з, ж, ж, г, г*; 3) уяңдар: *л, м, н, ң, р, й*.

Жасалуу ордуна карай: 1) эринчилдер: *б, п, в, ф, м*; 2) уччулдар ич ара экиге бөлүнөт: а) тишчилдер: *д, т, ц, з, с, н, л*; б) алдыңкы таңдайчулдар: *ц, ж, ц*; 3) орточулдар: *ж, ч, й*; 4) түпчүлдөр: *к, г, х, ң*; 5) артчулдар (терең түпчүлдөр): *г, қ*.

Жасалуу ыгына карай: 1) жарылмалар ич ара экиге бөлүнөт: а) жарылмалар: *б, п, д, т, г, к, қ*; б) аффрикаталар: *ж, ц, ц, ч*; 2) жылчыкчулдар: *в, ф, з, с, ж, ш, х, г, л, й*; 3) мурунчулдар: *м, н, ң*; 4) дирилдеме: *р* [6: 35-36].

Э.Абдулдаев үнсүз тыбыштарды үн менен шыбыштын катышына карай уяң жана шуулдама деп эки топко бөлөт: 1) уяңдар: *л, м, н, ң, р, й*; 2) шуулдама үнсүздөрдү ич ара каткалаң (*к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, ц*) жана жумшак (*б, в, г, д, ж, з*) деп карап, түгөйлүүлөргө *б-п, в-ф, д-т, г-к, з-с* тыбыштарын киргизет.

Жасалуу ордуна карай алты топко бөлүштүрөт: а) кош эринчилдер: *б, п, м*; б) эрин-тишчилдер: *в, ф*; в) уччулдар: *т, д, с, з, ч, ш, ж* (жол), *ж* (журнал), *н, л,*

р, ц, г) орточулдар: *й, к* (*ки*), *г* (*ги*); д) түпчүлдөр: *ң, х*; е) артчулдар (увулярдуу): *қ* (*кы*), *г* (*гы*).

Жасалуу ыгына карай да алты топко бөлөт: а) жарылмалар: *б, п, д, т, к* (*ки*), *қ* (*кы*); б) жылчыкчулдар: *з, с, ж* (*журнал*), *ш, й, г* (*гы*), *в, ф, х*; в) мурунчулдар: *м, н, ң*; г) капталчыл: *л*; д) дирилдеме: *р*; бириккен үнсүздөр (аффрикаталар): *ч, ж* (*жол*), *ц* [7: 14-15; 8: 41-45].

Бул эмгектерде *ц* тыбышынын жасалуу орду менен ыгы белгиленбей калган.

Ж.Мамытов да үнсүз тыбыштарды үн менен шыбыштын катышына карай бөлүштүрүүдө Т.К. Ахматовдун пикирине кошулат. Ал эми үнсүз тыбыштарды жасалуу ордуна карай бөлүштүрүүдө да, негизинен, бул окумуштуунун ойлоруна таянат, бирок кош эринчилдерди ич ара экиге бөлүп, уччул, артчул жана түпчүл үнсүздөрдү белгилөөдө каршы пикирде экендиги көрүнөт: 1) эринчилдер: а) кош эринчилдер: *б, п, м*; эрин-тишчилдер: *в, ф*; 2) уччулдар *д, т, з, с, н, л, р, ц, ж, ц*; 3) орточулдар: *ж, ч, й*; 4) артчулдар: *к, г, х, ң*; 5) түпчүлдөр: *г, қ*.

Жасалуу ыгына карай бөлүштүрүүдө 1) жарылмалар: *б, п, д, т, г, к, м, н, ң*; 2) жылчыкчулдар: *в, ф, з, с, ж, ш, х, л, й*; 3) дирилдеме: *р*; 4) аффрикаталар: *ж, ц, ц, ч* деп төрт топко бөлөт.

Жумшак таңдайдын абалына карай да бөлүштүрөт: 1) оозчулдар: *б, п, д, т, з, с, н, л, р, ц, ж, ц*; *ж, ч, й, к, г, х*; 2) мурунчулдар: *м, н, ң* [9: 31-36].

Т.Садыков үнсүз тыбыштарды жасалуу ыгына карай жарылма (*п, б, м, т, д, н, ч, ж, к, г, ң*) жана жылчыкчул үнсүздөр (*с, з, л, ш, р, й, ф, в, х*) деп эки топко эле бөлөт.

Жасалуу ордуна карай алтыга бөлөт: 1) эринчилдер: *п, б, м*; 2) тишчилдер: *т, д, н*; 3) алдыңкы таңдайчулдар: *ч, ж*; 4) орточулдар: *й*; 5) артчулдар: *к, г*; түпчүлдөр: *г, қ*.

Түгөйлөштөргө: *б-п, в-ф, г-к, г-к, з-с, д-т, ж-ч*; уяңдарга: *л, м, н, ң, р, й* тыбыштарын киргизет [10: 36-38]. Мында *ц, ц* тыбыштары жөнүндө сөз болбойт.

А.Жалиловдун окуулугунда да үнсүз тыбыштардын үн менен шыбыштын катышына карай бөлүштүрүлүшү Э.Абдулдаевдин пикирлерине толук бойдон үндөшөт. Ал эми жасалуу ордуна карай бөлүштүрүүдө көбүнчө Т.К.Ахматов менен Ж.Мамытовдун пикирлерине жакындашат 1) эринчилдер: 1) кош эринчилдер: *б, п, м*; эрин-тишчилдер: *в, ф*; 2) тил алды үнсүздөр (уччулдар) *д, т, з, с, н, л, р, ц, ж* (*журнал*), *ц*; 3) тил орточулдар (орточулдар): *ж* (*жол*), *ч, й*; 4) тил артчулдар (артчулдар): *к, г, х, ң*; 5) терең артчулдар (түпчүлдөр): *г, қ*.

Ал эми А. Жалилов тилибиздеги үнсүздөрдү өйдөкүдөй эле алты топко бөлүп карайт: а) жарылмалар: *б, г* (*гүл*), *д, қ* (*кар*), *к* (*күн, кино*), *п, т*; б) жылчыкчулдар: *в, г* (ага), *ж* (*журнал*), *з, й, с, ф, х, ш*; в) мурунчулдар: *м, н, ң*; г) капталчыл: *л*; д) дирилдеме: *р*; е) бириккен үнсүздөр (аффрикаталар): *ч, ж* (*жол*), *ц, ц*. Түгөйлүүлөргө *б-п, в-ф, г-к, з-с, д-т, ж* (*журнал*) - *ш* тыбыштарын да киргизет [11: 63-65].

2009-жылкы «Кыргыз адабий тилинин грамматикасында» да коррелятивдик белгиси боюнча **шуулдама** (*б, в, г, з, (карга), ж (жаңы), ж (жюри), з, қ (кар), с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ* жана **уяңдар**: *л, м, н, ң, р, й* болуп бөлүнөт.

Жасалуу ордуна карай алтыга: 1) эрин-эринчилдер: *б, н, м*; 2) эрин-тишчилдер: *в, ф*; 3) уччулдар: *т, д, с, з, ш, н, л, р, ц*; 4) орточулдар: *й, ч, ж (жол, жаңы)*; 5) түпчүлдөр: *к (көпөлөк), г (гүл), ц, х*; 6) артчулдар: *қ (кара), г (коргошун)*; жасалуу ыгына карай да алты топко бөлүнөт: 1) жарылмалар: *б, н, д, т г (гүл), қ (кар), к (көк)*; 2) жылчыкчулдар: *з, с, ж (жюри), ш, й, г (карга), в, ф, х*; 3) мурунчулдар: *м, н, ң*; 4) капталчыл: *л*; 5) дирилдеме: *р*; 6) бириккен үнсүздөр (аффрикаталар): *ч, ж (жаңы), ц, щ* [12: 34-35].

Жалпылаштырып караганыбызда, бул бөлүштүрүүлөрдө үнсүз тыбыштардын коррелятивдик белгиси, башкача айтканда, үн менен шыбыштын катышына карай бөлүнүшү боюнча жалпылык өкүм сүрүп келет. Бирок аларды атоодо эки түрдүү багыт бар. Биринчи топтогулар «каткалаң, жумшак, уяң» деп аташып үчкө бөлүп берише [6; 10; 13: 9], экинчи топтогу окумуштуулар уяңдарды өзүнчө, каткалаң менен жумшактарды «шуулдама үнсүздөр» деп бир топко бириктирип берет [8; 11; 12: 34-35; 14: 24].

Биздин оюбузча, биринчи топтогу окумуштуулардын бөлүштүрүүсүн колдонуу максатка ылайыктуу. Тактап айтканда, үн менен шыбыштын катышына карай үнсүз тыбыштар жумшактар (*б, в, г, г, д, ж, ж, з - 8*), уяңдар (*л, м, н, ң, р, й - 6*), каткалаңдар (*н, т, с, ш, ч, к, қ, х, ф, ц, ц - 11*) болуп бөлүнөт.

Үнсүз тыбыштарды жасалуу ордуна карай бөлүштүрүүдө, жогорку фактылардан көрүнүп тургандай, окумуштуулардын жоон тобу беш-алты топко бөлүп карашат. Негизинен, окшош болгону менен, атоолордо жана айрым тыбыштарды бөлүштүрүүдө айырмачылыктар көрүнүп турат. Мындай тыбыштарга *ң, к, г, г, ж, ж, й, х*, тыбыштары кирет.

Жогорку маалыматтарга таянуу менен биз үнсүз тыбыштарды жасалуу ордуна карай төмөнкүдөй бөлүштүрүүнү туура таптык:

Эрин-тишчилдер: 1) кош эринчилдер: *б, н, м - 3*; 2) эрин-тишчилдер: *в, ф - 2*; Тилчилдер: 3) уччулдар: *т, д, с, з, ж (журнал), ш, ч, н, л, р, ц, щ - 12*; 4) орточулдар: *г (гүл), к (көл), й - 3*; 5) түпчүлдөр: *ң, х - 2*; 6) артчулдар: *қ (кара), г (карга), ж (жар) - 3*.

Жасалуу ыгына карай да жалпысынан алты топко бөлүнөт: жарылмалар: 1) жарылмалар: *б, н, д, т, г (гүл), қ (кар), к (көк), г (карга) - 8*; 2) мурунчул: *м, н, ң - 3*; 3) бириккен: *г, қ, ж - 3*; Жылчыкчулдар: 1) жылчыкчул: *в, ф, з, с, ш, й, х - 7*; 2) капталчыл: *л - 1*; 3) дирилдеме: *р - 1*; 4) бириккен үнсүздөр (аффрикаталар): *ц, щ - 2*.

Резонатордун катышына карай эки топко бөлүнөт: 1) оозчул: *б, в, г, г, д, ж, ж, з, й, к, қ, л, н, р, с, т, ф, х, ч, ш, щ - 22*; 2) мурунчул: *м, н, ң - 3*.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштарды бөлүштүрүүдө талаш пикирлерди тактап, бирдиктүү пикирге келүү бүгүнкү күндүн талабы экенидиги талашсыз.

Адабияттар:

1. Абдыкалыкова А.А. Касым Тыныстанов жана кыргыз тил илиминин айрым маселелери (фонетика, морфология жана терминология). - Б., 2003.
2. Тыныстан уулу К. Биздин тил. - Ф., 1927.
3. Тыныстан уулу К Эне тилибиз. - Ф., 1928.
4. Тыныстан уулу К. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф., 1934а.
5. Тыныстанов К. Проект новой орфографии киргизского литературного языка. - Ф., 1934.
6. Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. - Ф.: 1978.
7. Кыргыз тили. - Ф.: 1986.
8. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. - Б., 1998.
9. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. - Б., 1999.
10. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика. - Б., 2006.
11. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. - Ош, 2010.
12. Азыркы кыргыз адабий тили. - Б., 2009.
13. Хидирова Ч.Х. Кыргыз тилинин кыскача справочниги жана талдоо жүргүзүүнүн жолдору. - Б., 2012.
14. Үсөналиев С. Кыргыз тилинин справочниги. - Б., 2010.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.